

Степан КОСТЬ, заслужений професор ЛНУ імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО: ГЕНІЙ-ГУМАНІСТ І ВІЙНА

170 років від народження і 110 років відходу у засвіти

Українська історія, особливо після катастрофи 1709 року, розвивалася несприятливо для національних інтересів українців. А оскільки в колективній пам'яті народу жевріли спогади про втрачену незалежність, оскільки волелюбність і прагнення до свободи – це промовисті ознаки українського характеру, то перед кожним діячем чи публіцистом поставали питання: яким чином відновити втрачену державність, як захищати національні інтереси українців? І українська політична й публіцистична думка неминуче приходила до дискурсу боротьби й війни, до потреби відповісти на запитання про те, як боротися за свої права: обмежитися легальними політичними методами чи готуватися до збройної боротьби? У багатьох випадках на підставі відповіді можна оцінити й творчість публіциста чи діяльності політика. Відповідь на питання боротьби й війни ставала каменем спотикання для багатьох. Не обійшов цей камінь й Іван Франко. Заново перечитати його твори, почути його думку про боротьбу й війну, еволюцію й революцію, поступ тощо важливо не лише тому, що 2026 рік – це подвійно ювілейний рік а й тому, що почався вже п'ятий рік повномасштабної війни, якою пішов на нас жорстокий російський агресор.

Відзначення Франкових ювілеїв не має спонукати до пишномовної «ювілейної» тональності відгуків про його творчість. Є в творах Франка (і наукових, і художніх, і публіцистичних) багато такого, над чим і нині треба роздумувати, навіть і посперечатися. Свого часу Франко дуже справедливо висловився про творчість ще одного українського генія – Шевченка: «У нас досі більше любувалися тими творами, більше декламували їх, аніж старались їх розуміти». Так само ми повинні зрозуміти й Івана Фран-

ка, нашого видатного попередника, який робив нас європейською нацією. Ми повинні зрозуміти творчість Франка і використати його уроки для нас у нинішніх часах, історично важливих, екзистенційно межових.

Дискурс боротьби як універсальне питання

Індуктивне мислення людини неминуче повинно було привести її до висновку, що боротьба (війни, конфлікти, зіткнення, суперечності) – не лише спосіб і засіб розв'язання національних, соціальних, духовних, психологічних проблем, унаслідок яких відбуваються зміни, а й просто «звичайна», «нормальна» риса, особливість, притаманна людському суспільству і людині зокрема. Очевидно, що поняття боротьби у публіцистичному лексиконі виникло раніше, ніж ідея державності, ніж думка про можливість подолання конфліктів і розв'язання проблем іншим шляхом, ніж через боротьбу й насильство. Людина бачила цей стан боротьби в природі, не здаючи собі справи з того, що, власне, в природі цей стан є гармонією. Вона усвідомлювала себе, працюючи у поті чола, – і це була боротьба за виживання в умовах, коли вона (людина) була ще органічною частиною природи. Так у неї формувався інстинкт боротьби, а водночас із цим і намагання зрозуміти значення, сенс боротьби не в природі, а в суспільному житті, її вплив на розвиток, на перебіг історичного процесу, на долю народу, держави, людства загалом. У всякому разі, потрібно було немало історичного часу (а відтак і емпіричного матеріалу – реальних фактів боротьби), немало інтелектуальних зусиль, щоб дійти висновку про боротьбу як чинник не лише розвитку, зміни певного стану чогось, а й історичного поступу. Це не суперечило і християнському поглядові на світ. Приклад Христа – це теж приклад боротьби за людину, за утвердження нових духовних цінностей; релігійний погляд не заперечував збройної боротьби – це «не мир, а меч я приніс вам», це і Архангел Михаїл, який подолав змія зі зброєю в руках.

Для того, щоб назвати хрестоматию західноукраїнської публіцистики першої половини ХХ ст. «Пресою боротьби й ідеї» (1994), у мене були вагомі підстави: преса була чинником боротьби за українську державність; тема боротьби за українські національні інтереси (політичні, економічні, культурні) була однією із провідних; на підставі узагальнення публіцистики відповідної тематики можна було зробити висновок про концепцію визвольного руху українців на різних історичних етапах. Виходив я й зі загальнофілософського розуміння природи боротьби як закономірного елементу людського буття і природи, як суті і чинника історичного процесу.

Осмислення ідеї боротьби, що відображає моральний і соціально-психологічний стан нації, її готовність і бажання боротися і йти на жертви, що відображає інтелектуальний рівень нації, зокрема спроможність її політичної думки, має багато аспектів, пов'язаних із розв'язанням теоретичних і практичних проблем. Найважливішим для нас є зв'язок із ідеєю державності. Ідея боротьби як поняття втрачає свій історичний сенс і зміст, втрачає навіть елементарний глузд, якщо боротьба не передбачає здобуття корони дер-

жавності, коли вона не осяяна цим найвищим національним ідеалом. Ідея державності без ідеї боротьби – мертвонароджена або, принаймні, безплідна. В історії України такі трагічні моменти можна побачити в добу Руїни чи, наприклад, у добу найбільшого розгулу анархістської отаманії під час національно-визвольних змагань.

Поняття боротьби настільки складне і багатогранне, настільки міждисциплінарне чи міжгалузеве, що його не можна розглядати в межах, скажімо, лише теорії конфліктології чи осмислити, обмежившись аналізом філософії насильства або ж отождествити боротьбу лише з війною. Вже на зорі свого розвитку людство було свідком боротьби (це війни, конфлікти). Античні філософи зауважили стан боротьби в природі. Роздумував над цим Ж.-Ж. Руссо. Ідея боротьби посідала важливе місце у діалектиці Гегеля. Відповідаючи на «Анкету», як відомо, молодий К. Маркс зазначив, що щастя в боротьбі. Це розуміння щастя він і Ф. Енгельс хотіли нав'язати і цілому класові, а саме пролетаріатові, оскільки всяка історична боротьба – здійснюється вона в політичній, релігійній, філософській чи в якійсь іншій сфері ідеології – була, на їхню думку, виявом боротьби класів. Поняття класової боротьби було основним у їх поглядах на суспільне життя, насильство і революцію вони вважали найефективнішим засобом для перемоги над буржуазією. В умовах ХХ століття вчення про класову боротьбу і революційне насильство продовжували розвивати В. Ленін та інші теоретики комунізму в його різних іпостасях, особливо в більшовицькій. Принагідно зауважимо, що поняття боротьби в більшовицькій ідеології було просто глорифіковане. Як результат – десятки мільйонів жертв на шляху до «світлого майбутнього».

Ніщо не вважав, що війна і героїзм зробили більше, ніж любов до ближнього. Інший німецький філософ – В. Вундт писав, що власне світові війни, заворушення спричинилися до духовного відродження.

«Літературно-науковий вісник» Д. Донцова після завершення Першої світової війни видрукував статтю Р. Віппера «Вічність війни». Автор, до речі, згадує голландця Гугона Гроція, який, обґрунтовуючи право свого народу на боротьбу з іспанськими завойовниками, дійшов висновку про неминучість воєн, оскільки вони зумовлені природним потягом людини... Так ось, Р. Віппер іронічно пише про романтичний протест проти війни, про т. зв. миролюбність чи огиду до війни маси культурних людей не як про ознаку моральної «висоти», а як про елементарний страх перед війною, про небажання брати в ній участь. Пацифізм, на його думку, має прикрий наслідок – він допомагає заглушити той своєрідний початок (первень) людської природи, той інгредієнт людського духу, що його можна назвати героїчною основою. Віппер заперечив думку, що соціальні війни шляхетніші і потрібніші, ніж національні, але й ті, хто вірить у це, визнають, що війна неминуча і що війна – це не обридливий наріст культури, але її органічна прикмета, її могутній чинник.

Проте страхітливі війни, світові і локальні, поява зброї масового знищення змусили багатьох задуматися не лише над тим, як уникнути глобальних міждержавних і міжблокових конфліктів, але й над природою боротьби. Можна відмовитися від погляду на революцію і класову боротьбу як локомотив історії, можна відмовитися від насильства, від силового розв'язання міждержавних, міжетнічних, міжконфесійних конфліктів, – однак із природи, із історичного процесу, суспільного буття і навіть побуту не вдасться усунути боротьбу, конфлікт, як і з філософського чи політичного лексикону – саме поняття боротьби. Зреш-

тою, оті п'ять тисяч воєн, що їх пережило людство, могли переконати багатьох, що коли це й не найкращий спосіб досягнути мети (є трагічний досвід ХХ століття), то хоч би в тому, що це постійний супутник суспільного буття. В усякому разі Ф. Фукуяма вважає, що більшість міжнаціональних конфліктів зумовлена не економічним чинником, а почуттям національної гідності, бажанням бути рівним з іншими. Багато цікавих думок можна знайти у працях А. Тойнбі (це «Дослідження історії», насамперед). Так, він звернув увагу на неминучість боротьби і Божі заповіді, адже Божа воля закладена і в соціальних цілях людських суспільств; Тойнбі розглядав революцію як прискорення розвитку; мілітаризм – це справа не технології, а психології; він писав про ймовірність того, що в недалекому майбутньому всесвітнє поширення західної цивілізації приведе до світової держави і до зникнення фізичних кордонів (у зв'язку з цим А. Тойнбі порушив питання – а чи не означало б це встановлення на землі Царства Божого? – зважаючи на те, що таке питання неминуче, оскільки метою більшості ідеологів у західному світі ХХ століття і є той чи інший різновид земного раю, але відповісти на нього негативно, бо суспільство – це не що інше як спільний ґрунт між полями діяльності окремих людей, а кожній людині притаманна вроджена здатність як до зла, так і до добра – зрештою, не забуваймо про 11 вересня 2001 р. і про конфлікт між європейсько-християнською цивілізацією і азійсько-мусульманською, наявність якого дипломати і політики заперечують: нинішня російсько-українська війна – це теж зіткнення цивілізацій). Звернув увагу А. Тойнбі і на те, що історики всіх цивілізацій традиційно розглядали війни як найцікавішу тему в своїй царині; про розвиток у природі він пише як про закон, а в суспільстві як про свободу (що у цьому контексті майже тотожне із боротьбою). Тойнбі вживав різні поняття – війна, конфлікт, зіткнення, порушення рівноваги тощо, але можна сказати, що ідея боротьби пронизує усі його міркування і роздуми над історичним процесом.

Багатий матеріал можна почерпнути у праці «Мир і війна між націями» Р. Арона, який відверто зазначав: «Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиночці чи великими масами, навантаження чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот». Варте уваги і таке зауваження Р. Арона: «Саме воюючи, націоналісти часто доводили про свою здатність оформитися в націю. Якщо імперська дезінтеграція рідко відбувається мирно, то, либонь, національна інтеграція, хоч би йшлося про Велику Британію, Німеччину, Францію, ніколи не була мирною. А перехід від одного ладу до іншого – революція – є завше насильницьким, хоч би скільки було пролито крові. Пацифісти надихаються історією, позбавленою насильства, але вони не зважають на співвідношення революції та війни у світі, де нестримно розвивається рух народів за незалежність». Зауважимо, що він розглядає проблему підтримання миру і за допомогою права. Цікавими є його роздуми про двозначність суверенітету, про історичний характер доктрини суверенітету. До речі, Р. Арон теж розглядав створення планетарної федерації чи конфедерації як своєрідної імперії для розв'язання проблем, що їх не можна розв'язати на нижчому рівні – на рівні суверенної держави. Він, щоправда, вважав це утопією і формулював два види запитань щодо цієї утопії. Перший вид запитання – це

історико-соціологічні: якими є, в абстракції, умови їхнього існування? Конфедерація і федерація всередині ХХ століття є можливими чи неможливими? Інші питання є суто філософськими: суперечить чи не суперечить утопія природі людей? Природі людських суспільств? Суті політики? Чи можна зачати людське суспільство за відсутності ворога? Як бачимо, складних питань досить, щоб просто визнати природність, органічність війни і конфліктів (Р. Арон саме так і вважав), хоча осмислити і відповісти на ці питання і намагатися розв'язати їх як насущні завдання теж треба.

В українській військово-політичній і публіцистичній думці дискурс війни теж присутній. Над цим питанням роздумував й Іван Франко.

Іван Франко: «Лиш боротись значить жить...» (або еволюція ліричного героя)

Як людина і діяч з гуманістичними принципами, Іван Франко розумів, що боротьба – один із законів розвитку і в органічній природі, і в суспільстві, що і людські потреби (голод!), і людські почуття (любов!) теж не можна не брати до уваги, аналізуючи перебіг історії. Але як мислитель-гуманіст із раціональним мисленням він із неприхованим жалем і розчаруванням відзначав, що не розум керує світом... (Зрештою, чи настане колись в історії такий момент, коли людство почне керуватися лише розумом, тобто безстороннім, раціональним, адекватним осмисленням ситуації? Біда, якщо це буде робити за людину штучний інтелект...).

На мою думку, саме гуманістичні погляди й зумовлювали ставлення Франка до проблем еволюції й боротьби. Публіцистична спадщина Івана Франка (навіть і його життя!) – це багатий джерельний матеріал для аналізу різноманітних аспектів ідеї боротьби. Євген Маланюк слушно зауважив: «Вже молодий М. Євшан, перший поважний критик Франка, звернув увагу на особистість Франка в зіставленні з добою і писав про «страшний фаталізм епохи», що затягнув над індивідуальністю поета, яка мусіла тому фаталізму ставити чоло. Тому «боротьба» – це найбільш властиве слово до схарактеризування творчого шляху Франка... і не випадково так часто фігурує це слово і цей образ в самій поезії Франка, виразно домінуючи над іншими образами, чи то як боротьба з дійсністю, з оточенням, чи як ще страшніша і така істотна для Франка, боротьба з «самим собою», боротьба обох половин його індивідуальності: однієї – істотної, другої – формованої й деформованої добою та її обставинами» (із статті «Франко незнаний»). І Петлюра писав про І. Франка як про поета-борця, про його довгий шлях праці, боротьби й літературного подвижництва (стаття «І. Франко – поет національної честі»).

Аналіз воєнного дискурсу творчості Івана Франка варто почати з поглядів ліричного героя його віршів. Стверджують, що погляди літературного героя не треба отождествлювати з його творцем. Це призводило до багатьох непорозумінь, іноді й до неприємних наслідків для автора. Проте іноді літературні герої прямо та однозначно слугують своєрідним рупором голосу й ідей автора, засобом донести до аудиторії певні істини, висловлені в художній формі. Так і з ліричними героями Франка. Вони ж різні. Бо ліричний герой збірки «Зів'яле листя» – дуже глибоко, інтимно переживає стан закоханості, палітра цих переживань доволі різнобарвна, почуття його ширі, сердечні, зворушливі, іноді навіть по-філософському спокійні, зосереджені. Проте коли В. Щурат означив Франка як декадента (на підставі аналізу трьох жмуктів «Зів'ялого листя»), то Франко рішуче заперечив. У вірші «Декадент» він заявив,

*Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга –
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття.*

І справді. Ми бачимо й іншого ліричного героя у віршах Франка 80-90-х років ХІХ століття і навіть на початку ХХ століття. Ціла низка віршів різних видів і жанрів, у яких ліричний сповнений уже не сумом, не елегійними чи філософськими роздумами, не тугою за коханням. Маю на увазі такі твори Франка, як «Вічний революціонер», «Не пора, не пора, не пора», «Супокій», «Пісня будучини», «Похорон», «Великі роковини». То все Франкова творчість 80-90-х років. А 1903 року написав Франко «Пролог» до поеми «Лісова ідилія» (поему не закінчив). На підставі цих поетичних творів можна сформувати своєрідний словник афоризмів, що семантично пов'язані з поняттям «боротьба». Із «Вічного революціонера» – «Дух, що тіло рве до бою...», «Не ридать, а добувають». А хто не пам'ятає такі слова: «Лиш боротись значить жить...» із «Vivere mentem»? Із вірша «Не пора, не пора, не пора»:

Бо пора ся велика єсть:

У завзятой, важкій боротьбі

Ми поляжемо, щоб волю, і щастє, і честь,

Рідний краю, здобути тобі!

Надзвичайно актуальні міркування ліричного героя у вірші «Супокій»:

Супокій – святе діло

В супокійній часи,

Та сли в час війни та бою

Ти зовеш до супокою –

Зрадник або трус еси.

...

Та коли в робучу пору

В нашу хату і комору

Закрадаєсь лиходій,

Щоб здобутки нам розкрасти,

Ще й на нас кайдани вкласти, –

Чи й тоді святий спокій?

Із вірша «Великі роковини»:

До великого моменту будь готовий кожний з вас. –

Кожний може стать Богданом,

Як настане слушний час.

Ліричний герой Франка розумів, що ні страждання, ні нарікання на долю, ні плачі не допоможуть українському народові, а все можна виміряти лише мірою боротьби. Цей герой розумів, що боротьба за щастя і майбутнє народу пов'язана з можливою втратою життя, але й таку боротьбу він уважав виправданою – смерть героїв не даремна. Із поеми «Похорон»:

Їх смерть – життя розбудить у народі,

Се початок борні, а не кінець.

Тепер народ в них має жертви взір

І ненастанний до посвят підпал ;

Їх смерть будучі роди переродить

Вщепить безсмертну силу – ідеал.

Цей дух боротьби, притаманний ліричному героєві Франка-поета, не міг не зворушити молодь, особливо на початку ХХ століття. Ще ж була і поема «Мойсей» з нездоланною вірою в майбутнє України. Проте міркування Франка-вченого і Франка-публіциста дещо інші, вони позбавлені войовничості ліричного героя Франка. Проте у Франковій поезії був ще один ліричний герой, але йдеться вже про його вірші під час світової війни, яка почалася 1914 року. Геніальний розум Івана Франка, виснаженого хворобами, вже згасав, але не втратив ні спроможності кри-

тичного мислення, ні сарказму, ні іронії, ні гумору, ні сподівань на мир. У цьому цінність його поезій того часу, хоча ті (С. Єфремов, Л. Білецький, П. Карманський), хто відзначав естетичну чи літературну недосконалість цих віршів, теж частково мають рацію. Сергій Єфремов зазначав, оглядаючи українську літературу того часу: «Незважаючи на всі страхи, що довелося пережити українцям, окружини українського письменства під військовий час не одбили в собі жажливих мотивів завойовницького патріотизму, не виявляють агресивних тенденцій і навіть почуття нерозважної, такої зрозумілої за даних обставин, помсти за заподіяну кривду. Навпаки – вищою людяністю обвіяно багато з тих новітніх творів українського письменства, що появилися під ці часи загального здичавіння і потоптання всього людського на землі» («Історія українського письменства»). І ліричний герой віршів Франка 1914-1916 років зовсім інший, ніж войовничий літературний герой попереднього періоду, що закликав до боротьби, що вважав, що «лиш боротись значить жити». Творчий доробок Франка того часу – це великий віршований твір «З великої війни» (у п'яти частинах), і такі поезії, як «Царські слова» (1914), «Інвазія», «Львів», «Усміх фортуни», «Чи віщий сон?», «А ми з чим?», «Дві чети» (усі 1915), «Во чоловічій благоволені!», «Ще не настала весна» (1916). Літературознавчий аналіз поетичної творчості Франка того періоду – справа професіоналів, а для мене важливо зрозуміти, як же Франко оцінював війну з огляду на українське питання, на українські національні інтереси, оскільки світова війна створювала певні умови для відновлення української державності. Зрештою, Українські січові стрільці (серед них був і син Франка – Петро, а Тарас теж воював в австрійській армії) пішли добровольцями на війну, але воювали не за цесаря, а за Україну.

Є в поезії Франка того часу (лихоліття й надії Першої світової війни) мотиви, суголосні з настроями Українських січових стрільців. У вересні 1914 року (російські окупанти вже були у Львові) він написав вірш «Будьмо!»:

*Будьмо хоч трупами, та трупами вельмож,
Що на велике діло спромоглися,
Але не трупами тих завалидorang,
Що в боротьбі безцільній знемоглися!*

Франко здавав собі справу з того, за що воювали і його сини, й Українські січові стрільці, бо у вірші «А ми з чим?» (вересень 1915 року) він заявив про історичні права українців:

*А отже і до нас покликане дійшло,
І ми стаєм до брам оцих міцних
Із архиканоном думок всіх визвольних:
Аби нікому кривди не було!*

Цей мотив – воскресіння України, боротьба за вільну Україну, виправдання жертвової боротьби за Україну не був визначальним у поезіях Франка того часу. Він хотів миру. Це засвідчують останні вірші, написані на початку 1916 року. Вірш «Во чоловічій благоволені!» починається так:

*Нема ще миру, і не видно кінця
Великої, всесвітньої війни,
Якій рівні не знаю;
Вже міліони мученицького віңця
Вдостойлись трохи не в кожнім земнім краю...*

Проте вірш Франко завершує сподіванням: наслідком війни буде «велика добра воля!». Мотив миру простежується і у вірші «Приємний вид». Але не можу не згадати вірш «Царські слова» (1914), «присвячений» Росії. Іван Франко саркастично описав, що обіцяє російський цар:

*Аби заставити нас полюбити,
Ми все слав'янське плем'я наострились
«Истинно-русскими» хоч силою зробить.*

...
*І понесуть війська мої оту любов
Мільйонами штиків і сотнями гармат
До поневолених «братушек і рабов»...*

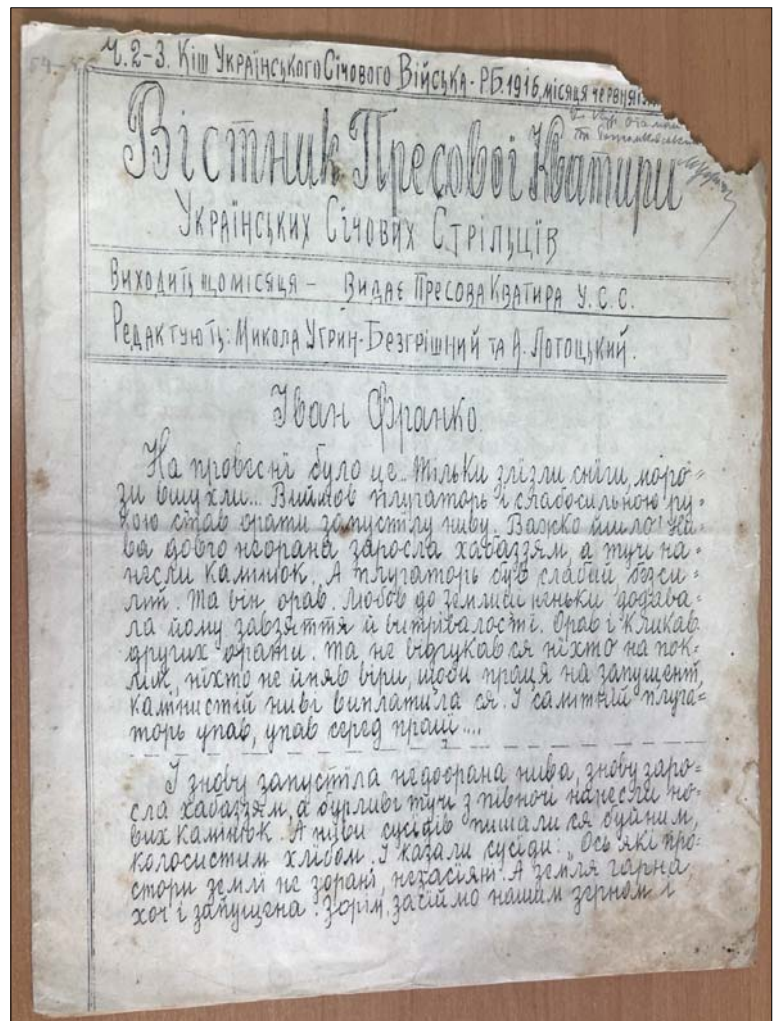
...
*Щоб Прикарпатська Русь ярма вже не носила,
Я не пожатую салдатів міліонів,
Ні мільярд рублів. Хоч би кров прикрасила
Й сотні миль ваших там вулиць, ланів, загонів –
По сьому мусить бути. Росія мусить стать
Одна, велика, рай чиновних і шпівонів...*

...
*Одна губернія моїх губерній ряд
Збільшить, та слава прогримить вселенну,
Війна страхів своїх розверзне ад...*

Так Іван Франко пророчо передбачив, що нам обіцяє нинішній російський цар.

І все-таки: нація! (але «чисті руки» як засіб)

Ставлення І. Франка до боротьби, до війни, до поступу далеко не однозначне. Звісно, варто відзначити, що, наприклад, у «Гайдамаках» Шевченка Франко вбачав не соціальну, а міжнаціональну боротьбу. Ніхто із наших публіцистів і діячів, хто писав на суспільно-політичні теми,

не вважав суспільство застиглою формою. Навіть ті, хто лояльно ставився до Австро-Угорщини і заперечував пролетарський варіант соціальних змін (тобто революцію), були свідками постійних конфліктів, боротьби, міжнаціональних непорозумінь.

Іван Франко написав багато статей на теми суспільного розвитку, проте вже ніхто не вірить радянському міфowi про Франка як революціонера-демократа. Якщо упродовж певного часу Франко і вірив у соціалістичні ідеали, то це була, як слушно визначав Б. Кравців, ідея «старого, щиро людського соціалізму» (сучасний відповідник – «соціалізм із людським обличчям»), який радянський тоталітаризм придушував у зародку). Отож, можна назвати такі статті: «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Народники і марксистки» (1899), «До історії соціалістичного руху» (1904), «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» (1904), «З історії робітничого руху в Австрії» (1886), «Фабіанці і фабіанізм» (1897), «Ukraina irredenta» (1895). Серед них і передмова до збірки «Мій Ізмарагд» (1898), в якій І. Франко засудив марксистські погляди (соціал-демократичну доктрину), які він означив як «релігію, основу на догмах ненависті і класової боротьби». Окремо треба відзначити такі дуже важливі статті: «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1882), «Поза межами можливого» (1900), «Що таке поступ?» (1903), «Війна і військо в наших часах» (1882), «На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком» (1901/1900).

Кілька тез зі статті «Мислі о еволюції в історії людськості»: історія не є безсторонньою, бо історик є сином певного часу, певного народу, «вихованим в певних поняттях і поглядах, від котрих впливу ще ніхто в світі не увільнився»; «Щоб одним поглядом обняти всі факти історії, треба стати на вищу точку – з а г а л ь н о ї е в о л ю ц і ї»; «Щоб поінняти докладно цілий хід еволюції в історії людськості, щоб мати з неї міцну провідну нитку при розборі, групуванні та цінуванні фактів історичних, треба передовсім познакомитися з усіма законами еволюції в органічній природі, треба пізнати її д в и г а ю ч і п р и ч и н и і г о л о в н і ф о р м и, в яких вона проявляється»; «... історія людськості не є однотяглим і прямим розвитком, що в ній зустрічаються і збочення, немов відскоки»; «Кожна доба історична, се дерево. Коренем воно стоїть глибоко в минулих часах, а його крайні парості вростають також далеко в майбутнє»; «Боротьба за існування витворює спільність» і т. д. Деякі думки Франка про історичний процес висловлені у дусі позитивізму XIX століття. Проте важливо, що Франко вважав, що історія – це не сукупність фактів (навіть «найважливіших»), що історичний процес не є однотипним і лінарним, що історик не може бути безстороннім, що історія ніколи не стане і не може стати повною, закінченою. І найголовніше – це думка про еволюцію і боротьбу. Щоправда, в статті «Що таке поступ?» Франко дещо по-іншому пояснює історичний розвиток, ходу історії: «Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. Вона порушується силою, на яку складаються тілесні й духовні сили всіх людей на світі; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якійсь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі керувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тої самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений, Йоганн Гете, а то – г о л о д і л ю б о в. Голод – се значить матеріальні і духові потреби чоловіка, а любов – се те чуття, що здружує чоловіка з іншими людьми. Людського

р о з у м у в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде». На останнє речення чомусь уваги не звертають. А йдеться про роль особистості в історії, про вплив окремої людини на перебіг історії. (Це одна із важливих проблем філософії історії).

У контексті аналізу поглядів Франка на проблеми боротьби й розвитку цікава стаття «Поза межами можливого». Стаття появилася в «Літературно-науковому віснику» у вересні 1900 року (після брошури М. Міхновського «Самостійна Україна», в якій пролунав пристрасний заклик до боротьби, до війни з Росією за українську державність). Статтю І. Франко написав не з приводу брошури М. Міхновського (хоча моменти полеміки з ним у статті, безперечно, є), а з приводу дискусії про національну самостійність, яка розгорілася на сторінках «Буковини», «Діла» і «Молодої України». Зазначу, що на той час Франко відійшов уже від драгоманівства, від соціалізму. Мабуть, саме ця стаття дає найкраще уявлення про ставлення І. Франка до ідеї державності. Його думка, без сумніву, рухалася до ідеї державності. Ідеал національної самостійності І. Франко вважав реальним, органічним, але не актуальним, не питанням дня і насущної боротьби. Проте, вживши категорію можливості, Франко майже буквально повторив думку М. Драгоманова. Він писав: «Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого». Можливість реалізації цього ідеалу він бачив лише у майбутньому і навіть дещо апокаліптично змалював ситуацію, коли писав, що через неправильне ставлення до цього ідеалу розвиток матеріальних відносин може потоптати і роздавити українців, як сліпа машина.

І все ж стаття надзвичайно цінна і не втратила своєї історичної вагомості й сьогодні. По-перше, вона засвідчує те, що І. Франко продовжував ревізію як раніше соціалістичного, так тепер і матеріалістичного погляду на світ. Він зауважив ту характерну зміну, що в останнє десятиріччя XIX століття сталася в розумінні рушійних сил в історії людства. Це десятиріччя він називає реакцією проти «одностороннього Марксовського економічного матеріалізму чи фаталізму». Франко писав: «Для Маркса і його прихильників історії людської цивілізації, то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростали і соціальні, і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворювання економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духовних потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця – се вплив потреб і ідеалів суспільності».

По-друге, І. Франко, визнавши ідеали рушійною силою матеріального (економічного), суспільного і політичного життя, конкретизував зміст цього ідеалу: «А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти усі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою *нації*. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове *відчуження від рідної нації*». Оскільки далі І. Франко і висловлює

оцю сакраментальну думку про невчасність, неактуальність ідеалу національної самостійності, то можна зробити висновок, що саме політична самостійність (майбутня!) є осердям, суттю насущного національного ідеалу.

По-третє, І. Франко, як це засвідчує стаття, дотримувався еволюційних поглядів на історію, він був радше поміркованим, ніж схильним до революційних гасел і дій.

Звичайно, що цю статтю треба читати у контексті цілої низки інших його статей кінця XIX – початку XX століття (це полеміка з «молодими» радикалами на сторінках «Народу», відгук на книжку Ю. Бачинського, полеміка з «Буковиною», полеміка з Лесею Українкою, це статті «Що таке поступ?», «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», «До історії соціалістичного руху», «Свобода і автономія», «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм», «Отвертий лист до галицької української молодіжи», це більші його праці: «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» і «Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди»).

Як важко проростала ідея державності на занедбаному українському політичному ґрунті, засвідчує стаття «Свобода і автономія». Написав її І. Франко у 1907 р. Позиція І. Франка непослідовна. Спочатку він критикує тих російських шовіністів, які висували гасло «Росія для росіян», а потім їх же заспокоює: не треба боятися, що коли надати іноземцям автономію, то вони відокремляться від Росії, бо для цього нема підстав. Понад те, І. Франко переконує росіян, що автономія потрібна навіть окремим частинам (російським) такої великої за розміром держави, як Росія. Ще більш несподіваним є закінчення статті: «... покликком нашим у сю пору не може бути ані автономія sans phrase, ані федералізм sans phrase, але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності». Ці знаменні слова ще раз засвідчили позицію І. Франка – державність, політична незалежність України не були для нього тоді насущною проблемою дня. Не випадково І. Франко на перше місце ставить навіть не проблему автономії чи федерації, а політичну волю, рівність особи, її людські права (це, до речі, суто ліберальний погляд на суспільство). Не варто ототожнювати «повну політичну волю» з політичною незалежністю і самостійністю. Бо який же сенс після цього добиватися національної автономії? Ні, І. Франко у цій статті не виступав із державницьких позицій і гранично чітко сформулював максимальне завдання українського руху (остання фраза і думка статті) – політична свобода і рівність кожної людини, її права, а вже потім – автономія національності. Відзначу пріоритет І. Франка у впровадженні в обіг понять «самостійна Україна», «політична самостійність», «національний ідеал», «українська ідея», хоча, зауважу, це він зробив не без впливу європейської політичної думки.

Стаття «Війна і військо в наших часах» – одна із небагатьох, в якій Франко роздумує над природою війни, над її причинами. Він заперечив думку одного французького публіциста, який вбачав причини війни в «таких чисто психологічних появах, як «почуття», «самопізнання» і т.д. Не в недостаті почуття і самопізнання народного лежить головна причина сучасних війн, – хоч, звісно, недостача тоже чимало сприяє вибуху війн. Головна причина війн, мілітаризм і разом тої оплаканої недостачі народного самопізнання лежить усе в наших поганих суспільних і економічних обставинах». Така думка Івана Франка. Щоправда, він погоджується, що є ще й війни національні («перестаріле ворогування між англійцями і французами, італійцями і німцями, русинами і поляками»), але «безмірно важніше,

Іван Франко

Iwan Franko

НА НАШІЙ –
НЕ СВОЇЙ
ЗЕМЛІ

NA NASZEJ –
NIE SWOJEJ
ZIEMI

глибше і давніше ворогування між вольними і невольниками, упривілейованими і неповноправними, бідними і багатими, панами і підвладними». Франко вважав, що національні питання тими війнами остаточно не полагожені, і народам, особливо слов'янським, доведеться ще немало крові пролити в обороні своїх прав, «але все-таки безперечно річ, що добра половина національного діла в Європі вже зроблена і що будучі війни, особливо на заході (за почином Америки і Ірландії), будуть мати ціху заключно с о ц і а л ь н у». Ось у цьому була головна хиба міркувань Франка: він бачив передовсім соціальні причини воєн, а український шлях до державності не міг не йти через між-національний конфлікт (з росіянами, з поляками). Статтю І. Франко написав 1882 року, коли він ще вірив у соціалістичні ідеали, ось чому осуджував мілітаризм як суспільну хворобу, як те історичне явище, що згідно з діалектичними законами розвитку «мусить згинуть від консеквенцій свого власного розвитку» (це закінчення статті). Проте 1901 року в публікації «На склоні віку: розмова вночі перед Новим роком» («Літературно-науковий вістник», кн. 12 за 1900 рік) один із героїв висловлює інші думки: «Іларіон: А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрасстю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить.

От тим-то, любі мої, я як не лякаюся хвилевого вибування мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів і расових шовінізмів. Усе те – виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого роду Flegeljahre, нехай і так, – але все-таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції. І при тім усі ті прояви в політичній, національній і соціальній житті, се признаки ще одної, основної емансипації, може, найбільше характерної для XIX в., емансипації, що творить ядро всіх інших: емансипації людської одиниці, її тіла й духу, її потреб, бажань і вірувань, від усіх згорі накинених правил, формул і догм».

Отже, і мілітаризм, і національний сепаратизм, і расовий шовінізм – це все історичне минуле, проте водночас – це прояви емансипації людини, тобто йдеться про політичні свободи для людини, а не про долю нації та її історичні права.

Окремо треба сказати ось про що. Стаття «Поет національної зради» настановляє на думку, що поняття «боротьба» мало для І. Франка не лише соціальний, політичний, історичний зміст, але й етичний. Франко засуджує «валєнродизм», зраду задля ідеї з ідейних міркувань і підступність у боротьбі за національне визволення, засуджує зраду, яку, на його думку, показано у багатьох творах А. Міцкевича не як провини чи злочин, не як заперечення етичного почуття, а часто як героїство, часом навіть як ідеал, оскільки ця зрада породжена найвищими патріотичними поривами. Потрібно зазначити, що в цьому контексті І. Франко висловив думку, суголосну із позицією М. Драгоманова, який ще 1881 року в журналі «Молва» помістив статтю «Чиста справа потребує чистих засобів». Франко не хотів погодитися з тим, що інтереси боротьби за національний ідеал інколи не узгоджуються із нормами «звичайної», побутової чи повсякденної моралі. Те, що допускав, уважав за можливе великий поет (той же «поет національної зради», як не цілком коректно назвав А. Міцкевича І. Франко) одного поневоленого народу, вважав аморальним великий поет іншого поневоленого народу, «поет національної честі», як назвав І. Франка С. Петлюра. (Але висловився він так у 1913 р. – після поразки визвольних змагань у С. Петлюри були інші уявлення і думки про національну честь і гідність; бо боротьба за державність, беззастережна і безкомпромісна боротьба – це теж моральна чеснота. І чи не найвища).

Уроки і підсумки

Формула Івана Франка: «...все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими вселюдськими фразами прикрити своє духове відчуження від рідної нації» – це чесна, глибоко відчута і пережита думка. Це був шлях до визнання пріоритету ідеї державності (тієї самої, яка йому здавалася поки що «поза межами можливого»...). Проте це ще не було визнанням такої боротьби, яку пропонував М. Міхновський, боротьби кривавої й нещадної для здобуття державності. Франко не зрозумів необхідності й неминучості такої боротьби/війни, хоча усвідомлював справедливості визвольних рухів поневолених народів, хоча його герой заявляв:

*Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролити свою кров,
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені.*

(Це із вірша «Догорають поліна в печі» 1881 року).

З чим зі самим собою боровся Франко? Чи докладніше: які протилежні ідеї, які почуття нуртували в цьому геніальному розумі? Можна припускати такий варіант: відраза до насильства (до війни) й усвідомлення безсилля розуму (може, й моралі), який мав би керувати розвитком людства і формуванням відносин між державами й націями.

Стримане і навіть критичне ставлення І. Франка до насильства, до фізичної боротьби як засобів у розв'язанні соціальних і навіть національних проблем не було поодиноким. На нашу думку, І. Франко належав до тих інтелектуалів і мислителів, які сприймали війну не просто як зіткнення величезних людських мас, що супроводжуються вбивством, каліцтвом, брутальністю. Вони бачили знаковість цього насильства, яке символізувало щось протилежне культурі, моралі, поступу, зрештою. Вони бачили «матеріальність» війни, радше, її негативні духовні й морально-психологічні наслідки, але розмірковуючи над філософією війни, над її природою, сприймали війну як зло, що має історичний характер, бо не розуміли, що війна у суспільному житті, особливо у стосунках між народами, націями є неминучістю (інша річ, що це протистояння може відбуватися і не у формі війни), що війна є не просто органічною частиною нормального історичного процесу, але й певною ознакою людської духовності. Війна не є фатально-містичним феноменом, а відображає певну дисгармонію у людському суспільстві, у міжнаціональних стосунках, певні (але глибокі) суперечності. Війна приносить багато зла, але ж вона і допомагає виявляти це зло (дисгармонію, суперечливості, приховані конфлікти). Навіть християнська мораль не заперечує наявності війни, у певних випадках (для боротьби зі злом) вона й виправдовує війну (уже згадуване «не мир, а меч приніс я вам», наприклад). Я здаю собі справу, що у цих міркуваннях є якась внутрішня суперечливість, але не кожному складну проблему вдається осмислити раціонально. Раціональною могла бути лише практика, спрямована на досягнення чогось не насильницькими, а мирними, легальними засобами і шляхами. Це одне із можливих пояснень.

...Три постаті відзначав вимогливий Дмитро Донцов в українському національному житті й літературі – Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесю Українку. Заслужено, закономірно, виправдано, обґрунтовано, бо вони – втілення генія української нації, в історії і в пам'яті якої ніколи не зникало прагнення до волі.

Форми цього втілення, ознаки їхньої творчості були різними.

У Шевченка – це воля, пасіонарність, пристрасність, нестримний дух, безумовний інстинкт боротьби.

У Лесі Українки – воля до життя, її герої – «месники дужі», які навіть без надії сподівалися й боролися (1898 року Франко означив її як «чи не єдиного мужчину на всю новочасну соборну Україну, саме він відзначив у її творчості «охоту до життя і боротьби»!).

У Франка – попри всі сумніви й тривоги, повагу до універсальних цінностей, віру в еволюцію, справедливість, логіку й раціональність він заперечував усе, що йде «поза рами нації», вірив у майбутнє України. І це теж було формою боротьби. Безперечно, усіх трьох об'єднували національні почуття і дух.

Повчальність уроків, які дали нам великі попередники: вожді й лідери, ті, хто бере на себе відповідальність за долю держави, мають бути пройняті національним духом, мають бути готовими до боротьби (у будь-якій сфері і в будь-якій формі – війна не виняток) за її майбутнє. Компромісів нема.